

МУж-гр., 1995 – метрика Ужгородського Хресто-Воздвиженського кафедрального собору греко-католицької єпархії
МУж-гр., 1996 – метрика Ужгородського Хресто-Воздвиженського кафедрального собору греко-католицької єпархії
МУж-гр., 2001 – метрика Ужгородського Хресто-Воздвиженського кафедрального собору греко-католицької єпархії
МУж-гр., 2002 – метрика Ужгородського Хресто-Воздвиженського кафедрального собору греко-католицької єпархії
МУж-гр., 2003 – метрика Ужгородського Хресто-Воздвиженського кафедрального собору греко-католицької єпархії
МУж-пр., 2007 – метрика Ужгородського Хресто-Воздвиженського кафедрального православного собору московського патріархату
МУж-пр., 2008 – метрика Ужгородського Хресто-Воздвиженського кафедрального православного собору московського патріархату
МУж-ПБМ-пр., 1997 – метрика Ужгородського православного храму Покрови Божої Матері московського патріархату
МУж-ПБМ-пр., 1998 – метрика Ужгородського православного храму Покрови Божої Матері московського патріархату

Надійшла до редколегії 09.02.2010

УДК 811.116

Г. А. Онищенко

СИМВОЛІЗОВАНІ ДЕНОТАТИ У МЕТАФОРИЧНІЙ СТРУКТУРІ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ ЗАГАДКИ

У статті йдеться про символізацію денотатів та характерні образно-метафоричні зв'язки слів в українській народній загадці.

Ключові слова: загадка, денотат, метафорична структура, метафорична номінація, символізація.

В статье рассматривается символизация денотатов и типичные образно-метафорические связи слов в украинской народной загадке.

Ключевые слова: загадка, денотат, метафорическая структура, метафорическая номинация, символизация.

Denotat symbolization and typic figurative and metaphorical links of words in Ukrainian folk riddle are considered in the article.

Key words: puzzle, denotat, metaphorical structure, metaphorical nomination, symbolism.

Метафора в загадках характеризує специфіку їх форми та змісту, покладена в основу їх стилістичної та композиційної організації, визначає специфічні, творчі принципи художнього відображення дійсності. Як справедливо зауважує С. Г. Лазутін, «...зрозуміти саму загадку – це значить розкрити її суть та визначити її особливості» [5, с. 34]. Загадки-метафори складають основу жанру. Вони дуже давні за походженням, хоч ті, які дійшли до нас у друкованих виданнях і рукописах, порівняно пізніші. Ці твори розкривають різні сторони трудової, господарської, культурної діяльності народу. Вони свідчать про його високий поетичний потенціал. Образи-метафори пройшли еволюцію в декілька етапів. Напевно, початковою була стадія, коли слово-позначення, від якого утворилася первісна аналогія, тільки зрідка зверталось до метафори, віддавалася перевага більш простим видам таємномовності, а насамперед тим, у яких відчувався зв'язок предмета та його умовної назви.

За логікою подій маємо припускати, що метафоричний образ у загадках – результат пізнього розвитку жанру, підсумок свідомих художніх уподібнень, мистецтво в прямому значенні слова. Метафорична образність у загадках несе на собі відбиток багаторазових суміщень, розвитку, ускладнень, доповнення початкових, більш простих асоціацій.

У метафоричній структурі загадок знайшли відображення міфологічні уявлення людей. Не випадково дослідники називають стародавні загадки міфологічним катехізисом: «Метафорична будова міфу про початки світу надовго закріпляла й робила частішим, продуктивнішим панівний в давнину спосіб усвідомлення дійсності людиною: на основі образного бачення предметів і природної свободи переносно-образного вживання мови» [7, с. 111].

Основна мета цієї статті – проаналізувати найбільш типові метафоричні образи українських народних загадок, простежити характерні образно-метафоричні зв'язки слів, різний ступінь символізації денотатів у цьому малому фольклорному жанрі. Фактичним матеріалом для дослідження є тексти українських народних загадок у найповнішому виданні [2].

В українських загадках про небо, сонце, місяць, зорі, воду, вітер, вогонь, грім, блискавку та інше відбито міфопоетичні уявлення народу. Простежимо характерні образно-метафоричні зв'язки слів у загадках про *небо*. Ключовими лексемами в образній частині загадки виступають такі лексичні номінації: *велике-велике рядно, простирайло, чисте поле, скляне поле, море, розісланий килим, голуба хустина, толока, рогожа, голубий шатер, стеля, синя шуба, кожушок*. У перелічених асоціативно-образних номінаціях виокремлюємо семи «простір», «те, що покриває», «колір (голубий)», «прозорість, чистота». Ці семи лягли в основу метафоричних перенесень, на яких вибудовується узагальнений опис неба в українських загадках.

З давніми міфологічними уявленнями пов'язаний метафоричний образ неба як *дерева (верби, дуба)*, наприклад:

1. *Стоїть дуб-стародуб, на тім дубі – птиця-вертиниця, ніхто її не дістане, ні цар, ні цариця*

Небо і сонце (113б)

2. *Стоїть верба над водою, в воду дивиться*

Небо (3)

3. *Сидить півень на вербі, спустив коси до землі*

Небо і сонце (114)

Третя загадка репрезентує складні метафоричні перенесення: образ неба постає як дерево, коси (гілля) якого уособлюють сонячне проміння, що спускається до землі, а образ півня виступає символом сонця, дерева життя [1, с. 373].

Міфопоетичні картини світу природи людина вибудовувала на основі уявлення про світове дерево: «Образ світового дерева гарантує цілісний погляд на світ, визначення людиною свого місця у Всесвіті» [8, с. 42].

Світове дерево – центральний образ, що втілює універсальну концепцію світу. Тому й звичні в загадках метафоричні описи неба, сонця, місяця передаються через асоціації з дубом, вербою. Нерозчленований, синкретичний образ світового дерева

простежується в описах сонця та його проміння, а також дороги, яка розгалужується, як гілки дерева. Уявлення про світове дерево виникає, на думку дослідників, у часи верхнього палеоліту як спроба протиставити світ хаосу, причому «такі архітипові знаки, як символ дерева, можуть передаватися генетично» [3, с. 188].

У метафоричному описі неба, побудованому на асоціаціях із назвами спорідненості, виокремлюється сема «високість», пор.:

1. *Батько високий, ненька низенька, брат кучерявий, сестра сліпенька*

Небо, земля, дим, ніч (424 Б)

2. *Нянько високий, мама широка, донька прудка, а син лінивий*

Небо, земля, вода, камінь (424 В)

У загадці 2 відзначаємо вплив екстралінгвальних чинників на вибір номінацій денотатів: діалектне слово *нянько* узгоджується з вибором реалії, що закодована в образній частині (*камінь*), тобто загадка закономірно відбиває особливості природи в тій місцевості, де виникла ця поетична форма пізнання, а також територіально-діалектні відмінності мови.

Метафоричні описи неба вибудовуються на основі асоціацій з назвами побутових речей на зразок *кожух, рогожа, піч, толока* тощо. Наприклад:

1. *Ой постелю я рогожку та посиплю горошку, та положу окрасць хліба*

Небо, зорі, місяць (59 А)

2. *Повна піч паляниця, а посередині книш*

Місяць у хмарах (47)

Вся образна картина зоряного чи хмарного неба змальована через реалії українського побуту. Добір ключових слів ґрунтується на подібності зовнішніх ознак закодованого предмета і слова-відгадки (*місяць – окрасць хліба, хмари – паляниці*). Конструктивну роль у метафоричній будові відіграє звукове уподібнення слів – *рогожку-горошку*.

Широке асоціативне поле утворюють у загадках описи природної реалії *сонце*. У досліджуваних джерелах це поняття вербалізується через такі лексичні номінації: *золота діжа, червона комора, золоте теля, золоті ясла, черепочок жару, золота паляничка, золотий кружок, красний огонь, золота тарілка, тарілочка ясна, білий заєць, квітка золота, червона корова, червоне*

теля, рожевий клубок, птиця-вертолиця, півень, пані, сестра та ін. Наведені епітетні словосполучення, а також самостійні окремі іменникові назви належать до слів із виразним позитивним оцінним змістом. Аксіологічна семантика прикметників *золотий, червоний, рожевий* сприяє тому, щоб наявні в образній частині загадки компоненти змісту сприймалися з позитивною оцінкою.

Ключові лексеми в образній частині загадки відбивають різний ступінь символізації денотатів. Серед перелічених денотатів, за допомогою яких кодується образ сонця, звертаємо увагу на символічний зміст таких денотатів, як *корова, півень*. Це багатозначні символи, які змінюють своє значення залежно від зображуваної ситуації. У контексті загадки про сонце *корова* виступає символом сонця, так само *червоний півень* – символ сонця, вогню [8, с. 78].

Дослідники наголошують на тому, що символ не можна ототожнювати з тропом. Якщо останній передбачає подібність, зіставлення предметів, явищ, ситуацій, то символ має іншу природу: він замінює предмет, явище на основі міфопоетичних уявлень людини: «Універсальною дефініцією символу є визначення його як багатозначного предметно-поняттєвого образу. Символ – це іпостась будь-якого феномена (предмета, явища, стану, ситуації) у світі міфопоетичної дійсності» [8, с. 76].

Предметні міфологеми *корова, півень* забезпечують символічну живописну образність загадки. Про таку функцію символу писав О.Лосєв: «Будь-який знак може мати безмежну кількість значень, тобто бути символом» [5, с. 64]. У лексико-семантичній структурі загадки взаємодіють процеси символізації та метафоризації.

У метафоричному перенесенні ознак розрізняємо моделі статичного і динамічного опису, пор.:

Ой за лісом, за пралісом золота діжа сходить (стоїть, кисне, горить)

Сонце (64)

По морі, по морі золота тарілка плаває

Небо і сонце (75)

Серед лісу-лісу черепочок жару лежить

Сонце (77)

Ішла без (через) ліс червона корова і сміялася

Сонце (82)

Вдень у небі гуляє, а ввечері на землю сідає

Сонце (88)

*На дерев'яній межі в скляному полі пасеться тарілочка ясна
Сонце на заході (110)*

*Синє море хитається, білий заєць купається
Небо і сонце (111)*

У наведеній групі загадок ключові семи кольору репрезентовані епітетами, а семи руху – дієсловами. До ключових сем, що лежать в основі метафоризації ознак, належать «вогонь», «рух». Деякі загадки містять пряму номінацію *гріє*, проте частіше використовуються пов'язані з рухом загальнономвні метафори *сходить*, *сідає*. Так само як поняття неба закодоване в міфопоетичній картині світового дерева, так і образ сонця безпосередньо пов'язаний з цим архетипом, пор.:

*Стоїть верба насеред села, розпустила гілля на ціле Поділля
Сонце (66)*

*Стоїть дерево серед села, а в кожній хатці по гіллячці
Сонце (67)*

Загадки з відгадкою *сонце* побудовані як зоометафори на зразок *заєць купається, червона корова сміялася, золоте теля на весь світ рикає*. Варто відзначити, що поряд із зоровими картинами в загадках активно використовуються звукові асоціації. Варіативність у виборі предметів, через які здійснюється символізація і метафоризація закодованого поняття, визначена етнічним полем, національною мовною картиною світу.

Варіантність метафоричних моделей і багатозначність символів характерні також для загадок про *місяць*. Чільне місце в усталених асоціаціях відводиться зоометафорам. Місяць уподібнюється таким денотатам, як *лисий віл, лисий кінь, лисе телятко, зайчик, свиня з одним оком, бик, цап, кабан*, пор.:

*Лисий віл крізь ворота заглядає
Місяць (20Б)*

*Лисий кінь у ворота загляда
Місяць (20 Г)*

*Ой за током, за притоком стоїть свиня з одним оком
Місяць (37)*

*Прийшов бик та в ворота – мик!
Місяць (22)*

Повторюваний у загадках епітет *лисий* мотивується зовнішнім виглядом закодованого денотата. Так само за формою, зовнішньою подібністю змодельована метафора *місяць – око* (свиня з одним

оком). В одному семантичному полі з ключовим словом *око* перебувають дієслівні метафори на зразок *місяць дивиться*.

Акцент на іншій формі (*рогатий*) детермінує появу відповідної ознаки у загадці:

Рогатий, а не бик

Місяць (33)

Без рук, без ніг, тільки з рогами,

А ходить попід небесами.

Місяць (34)

Ознака *рогатий* щодо місяця входить в інше асоціативне поле, у якому місяць порівнюється з *пастухом, чабаном, чумаком*:

Поле не міряне, вівці не щитані, пастух рогатий

Небо, зорі, місяць (55)

Один чабан тисячі овець пасе

Місяць у хмарах (45А)

Їхав чумак та й став, бо волів потеряв

Місяць у хмарах (48)

Ключова лексема *пастух* означається такими епітетами: *не найманий, не плачений, не згоджений*. Дійовими особами в метафорах на позначення місяця виступають також *волох, старець, пан із слугами, гість, Яшка Семиряшка*. Характерні і дії цих осіб, пов'язані із зображенням місяця і зоряного неба:

Ішов волох, розсипав горох,

Почало світати – нема що збирати

Місяць і зорі (52)

Прийшов старець, розсипав перець,

Як зачало світати, він зачав збирати

Місяць і зорі (53 А)

Персоніфікація місяця супроводжується зображенням сценічного дійства, незалежно від того, чи дії місяця асоціюються з діями людини, чи діями тварини, пор.:

Один баранець пасе тисячі овець

Місяць у хмарах (45Б)

Тисяча овечок, а між ними один баранець

Місяць у хмарах (46)

Біг зайчик попід лісок, сипав згори пісок

Місяць і зорі (51)

На колірно-зорових асоціаціях побудовано метафори-загадки про місяць: *червона сковорода, червона гора, червона скибка, золота*

комора, кусок золота, червоний клубок, жовта куриця та ін. У наведених епітетних словосполученнях репрезентовано семи «колір», «висота», «форма», які по-різному комбінуються в іменниках і прикметниках:

Серед двора-двора лежить червона сковорода
Місяць (24)

Ой за лісом, за пралісом червона гора сходить
Місяць (25)

За лісом, за пралісом червона скибка має
Місяць (26)

Серед моря-моря стоїть золота комора
Місяць (28)

Золотий пішов, а срібний прийшов
Сонце і місяць (116А)

Голуба хустина, червоний клубок
По хустині качається, людям усміхається
Небо і місяць (44)

Сема «колір» наявна в дієслівних формах, а також в асоціаціях з окремими денотатами:

Вдень блідніє, а вночі ясніє
Місяць (35)

Понад цілим двором стоїть чашка з молоком
Місяць (36)

За семою «форма» виокремлюємо метафори на позначення місяця: *діжа з тістом, хліба країна, байда хліба, книш, шматок хліба, окраєць хліба, буханець хліба, кулілочка хліба, крайчик хліба, лустка хліба, півбублика*. Ключовим у цих метафорах виступає поняття *хліб*, що поєднується з визначниками розміру місяця, його форми, пор.:

Повна піч паляниць, а посередині книш
Місяць у хмарах (47)

Шматок хліба горохом присипаний
Місяць і зорі (50)

У бабиній хатині висить хліба країна,
Собаки гавкають, не можуть дістати
Місяць (32 А)

Розстелив кожушок, посипав горошок ще й окраєць хліба
поклав, а як коли – то й цілий

Небо, зорі, місяць (58Д)

В останній із наведених загадок зафіксовано метафору на позначення місяця в різних фазах – молодика і місяця-повня (цілого).

Деякі загадки про місяць відбивають міфопоетичне уявлення про світове дерево [9, с. 191–193]. Як і в загадках про сонце, у текстах про місяць актуалізуються сакральні дерева – дуб і верба:

Упав дуб на весь світ, а на кінці ковалі кують

Місяць (43),

Виросла верба посеред села, розпустила гілля на все підпілля

Місяць (30).

У загадці з ключовим словом *верба* звертаємо увагу на слово *підпілля* як символ темної ночі, що протиставляється назві Поділля в загадці про сонце. Ознака небесного світила – проміння, символом якого є гілля верби, – однакова і для сонця, і для місяця, але в тексті з'являється інша номінація (*підпілля*), що є знаковою для оповіді про місяць, оскільки місяць світить уночі, його видно на темному небі.

З місяцем пов'язаний метафоричний образ зірок. Зв'язок денотатів знаходить вираження в мовних знаках, зокрема в багатоплановості асоціацій, на яких побудовані варіанти тексту тієї самої загадки або подібні загадки:

На татарському полі попутані коні,

Вузлики знають, та не можна розв'язати

Небо і зорі (11А)

По чистому полі прив'язані коні,

Ні взяти, ні вузла розв'язати

Небо і зорі (11Б)

Стоять коні булані, на їх узди порвані,

Узди знати, та не можна розв'язати

Небо і зорі (12)

На перший погляд, в основу кодування покладено зорові враження від побутових речей, реалій господарювання (попутані коні), що з'являються в описі зоряного неба як певний алогізм. Проте зміст поетичних асоціацій значно глибший: ключовим є поняття «неможливість щось зробити» («не можна розв'язати»), яке сигналізує про сферу недосяжності, таємничості зірок. Образи коней, а так само бджіл, виступають номінаціями зірок, виявляючи зв'язок із двома семами «рух» і «велика кількість – табун, рій».

Отже, у групі загадок про зорі розрізняємо тексти, побудовані на асоціаціях із людьми (*кряля чарівна* – вечірня зоря, *гість* – місяць,

пан із слугами – місяць і зорі), реаліями побуту (молоко, горох, червінці, зерно, гроші, клубки, яйця), серед яких можна помітити асоціації за кольором, формою і кількістю, а також зоометафори (коні, вівці, бджоли, цапенята).

Найчастотніші метафори на позначення великої кількості дрібних предметів, із якими асоціюються численні зорі на небі. Наприклад:

*Розсипався горох на чотириста дорог,
Ніхто його не позбира – ні цар, ні цариця,
Ні красная дівиця*

Зорі (14Б)

Розсипалось на ніч зерно, глянули вранці – нема нічого

Зорі (15)

У це семантичне поле закономірно втягуються дієслова на зразок *розсипати, насипати, посіяти, сипати, збирати*. Сема «дрібні предмети, частинки чогось» мотивує вибір образу *піску* для кодування поняття *зірок*. Неможливість перелічити велику кількість зірок на небі пов'язують із побутовим сценарієм:

Є у мене багато грошей, я їх не можу перелічити

Зорі (17)

Тонкі спостереження за світом природи, зокрема зоряного неба, знаходять вираження у виборі денотатів для декодування поняття «зорі». Спостереження за поведінкою бджіл лягли в основу загадки:

Летіла тетеря не вчора, тепера;

Упала в лободу, шукаю, не найду

Бджола (1170)

Той самий текст використовується в іншій комунікативній ситуації, зокрема на позначення образу зірки, що падає:

Летіла тетеря не вчора – тепера;

Впала в лободу, шукаю – не найду

Зоря (19)

Метафори-загадки про небо, сонце, місяць, зорі, хмари є, очевидно, найдавнішими творами колективної народної творчості, у яких знайшли відбиття уявлення людства про світобудову. Не випадково в цих досконаlih за формою поетичних картинах можна простежувати складну взаємодію метафори, алегорії, символу, пор.: «Метафора будується як зближення двох самостійних семантичних одиниць, алегорія і символ – як заглиблення в значенні однієї

одиниці. Різниця між ними – різниця синтагматичної і парадигматичної осей організації художнього тексту» [6, с. 254].

Висловлюючи тезу про те, що текст загадки – це метафора, маємо враховувати глибинний зв'язок усіх фольклорних жанрів і функціонування в них наскрізних багатозначних символів, через які відтворюється міфопоетична картина світу.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Войтович В.** Українська міфологія / Войнович В. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.
2. **Загадки.** – К.: В-во АН УРСР, 1962. – 509 с.
3. **Іванов В. В.** Найдавніші форми людської культури та їх відображення у первісному мистецтві / В. В. Іванов // Всесвіт. – 1975. – №1. – С. 23–34.
4. **Лазутин С. Г.** Метафори в загадках (принципы их создания, виды и идейно-эстетические функции) / С. Г. Лазутин // Вопросы поэтики, литературы и фольклора. – Воронеж, 1976. – С. 34–49.
5. **Лосев А. Ф.** Бытие. Имя. Космос / Лосев А. Ф. – М.: Академия, 1993. – 880 с.
6. **Лотман Ю. М.** Структура художественного текста / Лотман Ю. М. – М.: Искусство, 1970. – 384 с.
7. **Мечковская Н. Б.** Язык и религия: лекции по филологии и истории религий / Мечковская Н. Б. – М.: Изд-во «Торговый дом Гранд», 1998. – 352 с.
8. **Слухай Н. В.** Етноконцепти та міфологія східних слов'ян в аспекті лінгвокультурології: [навчальний посібник] / Слухай Н. В. – К.: Київський університет, 2005. – 167 с.
9. **Топоров В.** «Світове дерево» – універсальний образ міфопоетичної свідомості / В. Топоров // Всесвіт. – 1977. – № 6. – С. 176–193.

Надійшла до редколегії 09.03.2010